

Propaganda Amaçlı Yazılmış Dinî Metinlerin Mezhepler Arası İlişkilere Etkisi: ‘Peşaver Geceleri’ Örneği

The Effect of Religious Texts Written for Propaganda Purposes on Inter-Sect Relations: The Case of ‘Peshawar Nights’

Cemil HAKYEMEZ

Prof. Dr. Trabzon Üniversitesi | Professor, University of Trabzon
İlahiyat Fakültesi, Faculty of Theology
İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı | History of Islamic Sects
Trabzon, Türkiye | Trabzon, Türkiye

cemilhakyemez@trabzon.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-0525-1293>

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü	Article Type:
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Received
24 Nisan 2025	24 April 2025
Kabul Tarihi	Date Accepted
29 Haziran 2025	29 June 2025
Yayın Tarihi	Date Published
30 Haziran 2025	30 June 2025
Etik Beyan	Ethical Statement
Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
İntihal	Plagiarism
Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.	This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected
Telif Hakkı & Lisans	Copyright & License
Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.	The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.
Atıf/Citation	
Hakyemez, Cemil. “Propaganda Amaçlı Yazılmış Dinî Metinlerin Mezhepler Arası İlişkilere Etkisi: ‘Peşaver Geceleri’ Örneği”. <i>Turkish Journal of Shiite Studies</i> 7/1 (Haziran 2025): 7-22. doi: 10.48203/siader.1683213	

Abstract

The author of the book *Peshawar Nights* (*Şebhâ-yi Pîşâver*), which is the subject of our article, Seyyid Muhammed Musevî, states that he compiled his work by recording discussions he had with several Sunni scholars in the presence of a group of Indian journalists. Although the work is considered one of the most important propaganda tools of contemporary Isna Ashari Shiism, there are not enough scientific studies on it. *Peshawar Nights* is one of the most famous books that attempts to respond comprehensively to criticisms of Shiism. The discussions in the book are more systematic than other similar works on the Shiite-Sunni polemic in the past. It focused on the main Shiite claims such as the imamate, innocence of Ahl al-Bayt, Fadak, Ghadir al-Hum, etc. The fact that it was written in recent times is also of great importance in terms of contemporary sectarian debates. However, there is some ambiguity regarding the manner in which the debates between scholars took place and the process of writing the book. The content of the work gives the impression that the issues discussed have been exaggerated, that some information has been distorted, and that certain scenarios have been fabricated in this regard. In particular, it appears that statements unrelated to reality have been made regarding the sectarian identities of individuals introduced as Sunni writers. The author's claims regarding the identities of the Sunni scholars involved in the debate, their authority to represent Sunni Islam, the stance they adopted in the discussions, and even their acceptance of Shiite claims at the end of the discussions appear to be far from reality. In fact, it is clear that the main purpose of the book is the issue of imamate, and for this reason, leading scholars of the Sunni tradition, such as Abu Hanifa, are being undermined. We can say that this work, which the author claims to have prepared as a response to unfair criticism directed at them, has, contrary to its purpose, further distanced the discussions from a realistic basis.

Keywords: History of Islamic Sects, Propaganda Texts, Peshawar Nights, Shiism, Sunnism, Inter-Sectarian Relations

Öz

Makalemizin konusu olan *Peşaver Geceleri* (*Şebhâ-yi Pîşâver*) isimli kitabın yazarı Seyyid Muhammed Musevî, adı geçen çalışmasını, bir kısım Hindistanlı basın mensubunun huzurunda birkaç Ehl-i Sünnet âlimiyle birlikte yaptığı tartışmaları kayda geçirerek oluşturduğunu ifade eder. Eser, günümüz İsnaaşerî Şîlîği'nin en önemli propaganda araçlarından biri olarak kabul edilmesine rağmen bununla ilgili yeterli sayıda bilimsel çalışmaya rastlanılmamıştır. *Peşaver Geceleri*, Şia'ya yönelik eleştirilere kapsamlı bir şekilde cevap vermeye çalışan en meşhur kitaplardan biridir. İlgili eserde tartışmalar, Şîî-Sünnî polemikinin geçmişteki diğer benzerlerine oranla daha sistematik bir şekilde ele alınmıştır. İmamet, Ehl-i Beyt'in masumiyeti, Fedek, Gadir-i Hum vb. temel Şîî iddialar üzerinde yoğunlaşmıştır. Yakın dönemlerde yazılmış olması da çağdaş mezhep

tartışmaları açısından büyük önem arz etmektedir. Fakat âlimler arasındaki münazaraların gerçekleşme şekli ve kitabın yazılma süreciyle ilgili net olmayan bir durum söz konusudur. Eserin içeriği, tartışılan meselelerin abartıldığı, bazı hususlarda da bilgilerin çarpıtıldığı ve bu doğrultuda birtakım senaryoların üretildiği izlenimi vermektedir. Özellikle Sünni yazar olarak tanıtılan kişilerin mezhepsel kimlikleriyle ilgili gerçekle ilgisi olmayan beyanlarda bulunulduğu anlaşılmaktadır. Tartışma yaptığı Sünni âlimlerin kimliklerinin, Sünniliği temsil yetkileri ile müzakerelerde takınmış oldukları tutumun, hatta müzakerelerin sonunda Şîi iddiaları kabul ettiklerinin müellif tarafından beyan edilmesi de gerçeklikten oldukça uzak gözükmektedir. Aslında kitaptaki temel amacın imamet meselesi olduğu, bu sebeple de Ebu Hanife gibi Sünni geleneğin önde gelen âlimlerinin yıpratılmaya çalışıldığı her haliyle bellidir. Yazarın, kendilerine yönelik haksız eleştirilere bir cevap olarak hazırladığını iddia ettiği bu çalışmasının, amacından farklı olarak, tartışmaları gerçekçi zeminden daha da uzaklaştırmış olduğunu ifade edebiliriz.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Propaganda Metinleri, Peşaver Geceleri, Şîilik, Sünnilik, Mezhepler Arası İlişkiler.

Giriş

Şîilik, özellikle imamet inançları doğrultusunda sahabeye yönelik eleştirileri ve yine bu yöndeki tüm iddialarından dolayı ilk olarak Mutezili alimler, sonra da onları takip eden Sünnî ulema tarafından ciddi şekilde eleştirilmiştir. Bu konularla ilgili olarak da oldukça zengin bir külliyat oluşmuştur. Şîiler de kendilerini savunma adına onlara cevap vermeye çalışmışlardır. *Peşaver Geceleri*, yakın dönemde kaleme alınması hasebiyle belki de bu alanda yazılanların en sistematığıdır. Bu yüzden de günümüzdeki Şîi İsnâaşerî öğretim kurumlarında okutulan en popüler kitaplardan biri olarak değer görmektedir. İslâm dünyasında özellikle halklar arasında en fazla yaygınlaştırmaya çalışılan eserlerden biridir. Türkiye ve Azerbaycan'ın yanı sıra Malezya'da Malay diline dahi çevrilmiş,¹ Endonezya'da da pek çok kez basımı yapılmış olup,² Şîi gruplar arasında dağıtılmıştır. Hatta dünyada ve Türkiye'de temel Şîi iddiaları ele alan bazı akademik çalışmalar için de önemli bir kaynak olarak görülmüştür.³

¹ Wan Mohd Azam Bin Mohd Amin, "The Influence of Shi'ism on the Malay Muslims of Malaysia Pengaruh Fahaman Shi'Ah Ke Atas Orang Islam Di Malaysia", *Journal of Islam in Asia* 17/4 (December 2020), 272.

² Chiara Formichi, "From Fluid Identities to Sectarian Labels: A Historical Investigation of Indonesia's Shi'i Communities", *Al-Jāmi'ah: Journal of Islamic Studies* 52/1 (2014), 118.

³ Örneğin bk. Rachel Kantz Feder, "Fatima's Revolutionary Image in *Fadak fi al-Ta'rikh* (1955): The Inception of Muhammad Baqir al-Sadr's Activism", *British Journal of Middle Eastern Studies* 41/1 (2014), 85; Bayram Çınar, "İdeolojik Bir Araç Olarak Hz. Peygamber'in Mirası "Fedek", *Academic Platform Journal of Islamic Researches* 4/1 (2020), 44-59; Bayram Çınar,

Üzerinde duracağımız bu çalışma Seyyid Muhammed Musevî tarafından *Şebhâ-yi Pîşâver* Farsça orijinal adıyla kaleme alınmış olup, *Peşaver Geceleri* ismiyle ve yaklaşık 800 sayfalık oldukça geniş hacimli bir kitap olarak Fahrettin Altan, Kadri Çelik, Arslan Başaran, Serdar Aytekin, Yusuf Töre ve Mehdi Aksu tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁴

İsnâaşeriyye (On İki İmam) Şiîliğinin bir mezhep olarak belirginleşmeye başlamasının ardından Şiî müellifler tarafından muhaliflerini eleştiren kitaplar kaleme alınmış ve bu eserler Şiîler arasında oldukça itibar görmüştür. İlk olarak Fazl b. Şâzân en-Nisâbü'rî'nin (ö. 260/874) *el-İzah*'ı belki de sonrakilere model olmasından dolayı oldukça kıymetlidir. Sonraki dönemlerde en önemlilerinden birkaç tane örnek verecek olursak; Şerîf el-Murtaza'nın (ö. 436/1044) *eş-Şâfi fi'l-imâme*'si, İbn Şehraşûb el-Mâzendarânî'nin (ö. 588/1192) *Mesâlibü'n-Nevâsib*'i, İbn Mutahhar el-Hillî'nin (ö. 726/1325) *Minhâcü'l-Kerâme fi Ma'rifeti'l-İmâme*'si ve Muhammed Bakır Meclisî'nin (ö. 1110/1698) *Bihâru'l-Envâr*'ı gibi eserleri de sayabiliriz.⁵

Şiî İsnâaşerî gelenek içerisindeki yeri de dikkate alındığında *Peşaver Geceleri*'nin yukarıda ifade edilen kitaplardan ziyade kurgusal yönü öne çıkan *Hüsniye*, Ebu'l-Fütûh er-Râzi'nin *Risale-i Yuhanna en-Nesranî* adlı risalesi, Radiyuddin İbn Tavus'un *et-Taraifi Mezhebi't-Tavaifi* gibi eserler arasına dâhil edilmesi kanaatimce daha uygundur. Çünkü bunların temel özelliği, sorunlara tutarlı cevaplar üretmekten ziyade meseleleri hayali senaryolar üreterek duygusal bir boyutta sunmaya çalışmış olmalarıdır.

Peşaver Geceleri ile ilgili çok fazla akademik çalışmanın yapılmamış olduğunu ifade etmiştik.⁶ Bununla birlikte, Şiîlik'ten Sünniliğe geçen İran'lı Muhammed Bakır

“Bağlamından Kopararak İdeolojik Bir Araca Dönüştürülmesi Örneği Olarak: “Menzile” Hadisi”, *Turkish Academic Research Review* 5/2 (2020), 219-244; Figen Balamir, *Gelenek ve Modernlik Arasında Şiîlik: Türkiye’de Kültürel ve Sosyal Tezahürler Üzerine Etnografik Bir Araştırma*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022, 64, 66.

⁴ Seyyid Muhammed Musavî, *Peşaver Geceleri (Şebhâ-yi Pîşâver): Şiîlik-Sünnilik Üzerine Münazara*, Farsça’dan çeviren: Komisyon, İstanbul: Kevser Yayınları, 2015.

⁵ Yukarıdaki eserler İsnâaşeriyye Şiîliğini, kapsamaktadır. Geniş bilgi için bk. Ümit Toru, *Olgu ile Kurgu Arasında Eş’arî Geleneğin Şiîlik Algısı* (Ankara: Astana Yayınları, 2020); İsmail Akkoyunlu, *İbn Teymiyye’nin Şia’ya Reddiyesi*, (Ankara: Fecr Yayınları 2021); Yunus İbrahimioğlu, *Ebu’l-Hüseyn el-Hayyât ve Mu’tezilî Düşüncenin Savunusu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022); Nuran Üçok, *Erken Dönem Mu’tezile- İmâmiyye Etkileşimi (Başlangıçtan Şeyh Sadûk’un Ölümüne Kadar*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. 2022, 22-25. İsmaililere yönelik eleştiri geleneği için bkz. Betül Yurtalan, *Mezhep ve Siyaset: Abbâsî-Fâtımî Çekişmesinin Sünniliğe Etkileri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024), 257-350.

⁶ İran’da Bibi Sadat Razi Bahabadi ile Masume Şîrdil’in “Rahberdha ve Rahgârha-yi Munazara Ba Hedef-i Difa’ Ez Harîm-i Teşeyyü (Mütalaa Mûrdî Şebhâ-yı Pîşâver) isimli

Secûdî'nin *Reddî Ber Kitab-ı Şebhâ-yı Pîşaver*⁷ isimli yaklaşık beş yüz sayfalık Farsça reddiyesi bazı Müslümanlar arasında bilinmektedir. Secûdî, adı geçen çalışmasında müellifin her bir iddiasına ayrı ayrı cevap vermektedir. Bunun dışında, Arapça ve İngilizce yayın yapan bazı web sitelerinde de buna yönelik daha kısa yazılmış değerlendirmeler bulunmaktadır.⁸ Türkiye'de ise Ebubekir Sifil'in kaleme aldığı *İstanbul Celseleri -1: Şia'nın Peşaver Geceleri İsimli Kitabına Reddiye* isimli kitap bu anlamda tek örnektir. Kitabın bir kurgu olduğunu düşünen Sifil, adı geçen çalışmasında Seyyid Muhammed Musevî'nin "Sünni rivayet" olarak ifade edip eleştirdiği rivayetlerin Sünni hadis literatürü açısından ne anlama geldiğiyle ilgili genişçe izahlarda bulunur ve yazarın pek çok konuyu çarpıttığını ifade eder.⁹ Kitabının başlığına "1" rakamını ilave etmesi, arkasından ikinci, hatta üçüncü kitabı da yazacağını akla getirir. Fakat dizinin devamı gelmemiştir.

Sifil'in birinci kitapla kalmasının veya Seyyid Muhammed Musevî'nin *Peşaver Geceleri* isimli meşhur eserinin çok fazla kritik edilmemesinin en önemli sebeplerinden birinin, söz konusu eserin çok geniş hacimli olmasından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Oldukça zahmetli olacak böyle bir çalışmaya girişmenin büyük bir motivasyonu gerektirdiği malumdur. O da ancak azınlık psikolojisiyle yakalanabilecek bir durum olsa gerektir. İslam dünyasının büyük çoğunluğunu oluşturan Sünni kesimden herhangi bir araştırmacıyı bu konuda motive edecek bir durumun oluşması henüz pek ihtimal dahilinde gözükmemektedir.

Diğer bir sebep ise ideolojik amaçlı çalışmalara cevap yazmanın zorluğudur. Çünkü bu tarz eserleri kaleme alan el-Musevî gibi yazarlar, eksikler üzerinden bir kurgu inşa etmeye çalışırlar. Üzerinde büyük bir medeniyet kurulan İslam düşüncesi içerisinde pek çok eksiğin, sorunlu alanın veya yanlış bilginin bulunması gayet olağandır. Ancak yalnızca bu unsurların varlığına dayanarak bir sistem inşa edilmesi, çeşitli açılardan sorunlu ve tartışmaya açıktır. Muhaliflik üzerinden büyük oranda gizliliği esas alarak mezhepleşen Şiîliğin bu şekilde teşekkül ettiği bilinmektedir. el-Musevî gibi isimlerin bu tür sorunlu noktaları tespit ederek öne çıkarması, bu iddialara doğrudan cevap verilmesini güçleştirmektedir; zira böyle bir yaklaşım, çoğu zaman

makaleleri mevcuttur. Fakat büyük ölçüde eserin tanıtımı ve propagandasını yapmaktadır. Bk. Bibi Sadat Razi Bahabadi - Masume Şirdil, "Rahberdha ve Rahgârha-yi Munazara Ba Hedef-i Difa' Ez Harîm-i Teşeyyü (Mütalaa Mûrdî Şebhâ-yı Pîşâver), *Shi'a Pajoohi (Shiite Studies)*, 2/8 (2016), 72-94.

⁷ Muhammed Bakır Secûdî, "Reddî Ber Kitab-ı Şebhâ-yı Pîşaver" (Erişim: 18 Şubat 2025)

⁸ Örneğin bk. "Peshawar Nights - The Art of Fictional Narration A Response to Peshawar Nights" (Erişim: 20 Şubat 2025)

⁹ Ebubekir Sifil, *İstanbul Celseleri-1: Şia'nın Peşâver Geceleri İsimli Kitabına Reddiye*, (İstanbul: Rihle Kitap, 2018).

tartışmalı unsurların dolaylı yoldan meşrulaştırılması riskini de beraberinde taşımaktadır. Aynı şekilde, Şîî iddiaları reddetmek için bazı Sünni uygulamaları savunmak da benzer tutarsızlıklara yol açabilmektedir. Bu nedenle, böyle bir çabaya girişmek başlı başına problemli bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu makalede, söz konusu iddialara doğrudan cevap vermektense, yazarın yöntemsel yaklaşımını merkeze alarak meseleyi ele almak tercih edilmiştir.

1. Eserin Oluşum Hikayesi

Yazar Muhammed el-Musevî, kitapta mevzu bahis olan tartışmaları, 1924 yılında çıktığı Hindistan seferinde yaptığını,¹⁰ eseri ise tartışmaların yapıldığı zamandan 30 yıl sonra kaleme aldığını, Cemaziyelahir 1374 / Ocak 1955 tarihinde de tamamladığını ifade etmektedir. Eserinin telif sürecini ise şöyle açıklamaya çalışmıştır: “Bu kitap, Hindistanlı basın mensuplarının huzurunda birkaç Ehlisünnet alimiyle yaptığım tartışmalardan ibarettir. Burada konuşulanlar ilk önce söz konusu basın mensuplarının gazete ve dergilerinde yer almış, daha sonra da benim tarafımdan kitaplaştırılmıştır.”¹¹ Ayrıca yazar, tartışmaların yayınlandığı derginin ilk iki sayfası olduğunu ifade ettiği bir resmi de kitapta paylaşmıştır. Bunun, Hindistan’da yayınlanmış olan *Dürr-i Necef* isimli dergi olduğunu ifade etmiştir.¹²

Yazarın ifadesine göre ilk oturum 23 Recep 1345 (27 Ocak 1927) tarihinde cuma akşamı başlar. Sünniler adına resmî konuşmacı olarak, “Hafız” lakabıyla andığı Hafız Muhammed Raşid toplantıdaki yerini alır. Yazar, kendisini de “Davetçi” lakabıyla anar.¹³

Yazar Muhammed Musevî, olayın başlangıç sürecini anlatırken, Rebûlevvel 1924’te 30 yaşındayken yola çıktığını, Irak’ta imamların mezarını ziyaret ettikten sonra Horasan’a geçerek orada İmam Rıza’nın kabrine uğradığını, Horasan’dan da Hindistan’a geçtiğini ifade eder. Peşaver’de imamların imametini ispata yönelik konuşmalar yaptığı sırada kendisinden özel toplantılar talep edildiğini belirtir. Bu çerçevede büyük âlimlerden Hafız Muhammed Reşid ve Şeyh Abdüsselam isminde iki kişiyle birlikte süresiz 10 gece sabahlara kadar varan tartışmalar yaptığını, bunların sonunda da Ehli Sünnet’in ileri gelenlerinden altı kişinin Şîîliği kabul ettiğini iddia eder. Sünni ve Şîîlerden oluşan yaklaşık 200 kişilik bir topluluğun huzurunda yaptıkları

¹⁰ Seyyid Muhammed Musavî, *Peşaver Geceleri*, 17.

¹¹ Seyyid Muhammed Musavî, *Peşaver Geceleri*, 7.

¹² Seyyid Muhammed Musavî, *Peşaver Geceleri*, 15-16.

¹³ Seyyid Muhammed Musavî, *Peşaver Geceleri*, 21.

bu tartışmaların gazete ve dergilerde yayınlandığını, kendisinin de buralardan topladığı bu bilgileri **hiçbir değiştirme yapmadan** *Peşaver Geceleri* isimli kitaba dönüştürdüğünü belirtir.¹⁴

Muhammed Musevî, içerisinde bu tartışmaların yer aldığı söz konusu kitabını, özellikle Mısır'da “Şîîlerin kâfir ve Rafîzi olduklarını” iddia eden bazı yayınların kaleme alınmasına bir tepki olarak yazdığını belirtmektedir.¹⁵ Bu gerekçesini de daha geniş bir şekilde şöyle izah etmektedir: “Birlik ve beraberlik için gerçekler görmezden gelinemez ve yanlışlıklara sessiz kalınamaz. Bu tür görmezlikten gelmeler bizim aleyhimize sonuçlanır.”¹⁶ “Ahmed Emin, Kasımî, Muhammed Sâbit, Kürt Ali ve Musa Carullah gibi Şîa mezhebinin mukaddesatına saldıran kimseler; Mısır'daki el-Ezher Üniversitesi, Dimeşk, Bağdad ve diğer yerlerdeki ilmî merkezler tarafından reddedilir ve aslında yakılması gereken kitap ve makaleleri yayınlanmazsa, biz de büyük bir dostluk içinde onlara kardeşlik elimizi uzatır, kaybolan azametimizi yeniden kazanmak için onlarla büyük bir birliktelik içine gireriz.”¹⁷

Muhammed Musevî, yukarıda naklettiğimiz ifadeleriyle, onun kitabı yazış amacının, kendi mezhebine yönelik eleştirilerin bilimsel bir kaygı içerisinde cevaplanması olduğunu vurgulamaya çalışır.

Kitabın ortaya çıkış sürecine bu şekilde kısaca değindikten sonra, çalışmanın temel eksenini oluşturan yöntemsel çerçeve ve içerik üzerine bazı değerlendirmelerde bulunmak istiyorum.

2. Eserin Genel Bir Kritiği

Her şeyden önce belirtmek gerekir ki, Şîî bir âlim olarak Muhammed Musevî'nin mezhebine yöneltile eleştirilere cevap vermesi son derece doğal ve anlaşılabilir bir durumdur. Zira ilmî gelenek, eleştiriler ve onlara verilen yanıtlar üzerinden gelişir ve derinleşir. Nitekim kaleme aldığı bu eser, Şîî İsnâaşerî topluluğu içerisinde kayda değer bir yer edinmiştir. Bununla birlikte söz konusu durum, eserin eleştiriye açık olmadığı anlamına gelmemektedir. Özellikle usûl bakımından eserde ciddi problemler tespit edilmiştir.¹⁸ Bu çerçevede, kitap özelinde yapılacak bazı değerlendirmelerin, benzer nitelikteki çalışmaların geneline dair de fikir verici olabileceğini belirtmek

¹⁴ Seyyid Muhammed Musavî, *Peşaver Geceleri*, 19.

¹⁵ Seyyid Muhammed Musavî, *Peşaver Geceleri*, 13.

¹⁶ Seyyid Muhammed Musavî, *Peşaver Geceleri*, 8.

¹⁷ Seyyid Muhammed Musavî, *Peşaver Geceleri*, 9.

¹⁸ Hasan Onat'ın bu eserle ilgili en temel eleştirisi, kitabın merkezine insan olmayı veya Müslüman olmayı değil Şiiliği yerleştirmesidir. Hasan Onat, “İran İslam Devrimi ve Şiilik”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, 6/2 (Güz 2013), 244.

mümkündür. Bu bağlamda ilk olarak, en temel sorunlardan biri olarak tespit ettiğimiz “müzakerelerin olduğu gibi nakledilmesi” meselesine değinmek yerinde olacaktır.

Yazarın, bu kadar uzun süren müzakerelerin yapıldığı bir durumda özellikle kendi Şîî iddialarının desteklendiğini göstermek için bazen peşi sıra onlarca kitaba atıf yapmış olması, üstelik de rivayetlerin yer aldığı eserlerin cilt ve sayfalarını da belirtmesi oldukça dikkat çekicidir. Tartışma ortamlarında bu denli ayrıntılı aktarımın ezber yoluyla gerçekleştirilmiş olması, olağanüstü bir durum olarak değerlendirilmelidir. Nitekim Gadir-i Hum rivayetinin geçtiği yaklaşık 60 Sünnî kaynağın hem müelliflerini hem de eser adlarını sıralaması ya da “Mevlâ” teriminin Sünnî literatürdeki anlamına ilişkin yaptığı kapsamlı göndermeler, bu bağlamda dikkat çeken örnekler arasında yer almaktadır.¹⁹

Eserde dikkat çeken bir diğer önemli husus, atıf yaptığı şahısların mezhebi kimlikleriyle ilgili çarpıtmalarıdır. Kitapta “büyük Sünnî âlim” olarak kendisinden delil gösterilenlerin başında İbn Ebî'l-Hadîd el-Mutezili (v. 656/1258) ve onun eseri olan *Şerhu Nehci'l-Belâğa* gelmektedir.²⁰ Oysa çok yönlü ve önemli bir âlim olan İbn Ebî'l-Hadîd'in, hem doğup büyüdüğü çevrenin hem de eğitim aldığı ilmî ortamın etkisiyle Şîîliğe daha yakın bir tutum benimsediği bilinmektedir. Nitekim bu yöneline İbn Ebî'l-Hadîd'in bizzat kendi ifadelerinde de yer verilmektedir.

İbn Ebî'l-Hadîd, kendi ifadesiyle, düşünce olarak Şîîlik ile Sünnilik arasında bir yerde durmaya çalışmıştır. Şîîlik içerisinde de en çok etkisinde kaldığı Bağdad Mu'tezilesi'nin Zeydîlik koluna yakın olmuş, bu yüzden de İmamiyye'nin Ebubekir ve Ömer gibi önde gelen sahabeye yönelik ithamlarını reddetmiştir. Bununla birlikte, söz konusu eserini de Şîî vezir İbnü'l-Alkamî'nin isteği üzerine yazmıştır.²¹ Kaldı ki, 7/13. yüzyıl gibi nispeten geç bir dönemde yaşamış bir âlimin bu tür rivayetleri aktarmasının tarihsel açıdan sınırlı bir değeri bulunmaktadır. Bu bağlamda, bilimsel açıdan esas dikkate alınması gereken, onun aktardığı rivayetler değil, söz konusu rivayetleri hangi kaynaklara dayandırdığıdır.

Yazarın “Sünnî kaynak” olarak sıkça başvurduğu eserlerden biri de Süleymân el-Belhî (ö. 1877) tarafından kaleme alınan *Yenâbü'l-Mevedde*'dir. Hâlbuki adı geçen yazarın Şîî olduğu yönündeki iddialar bir yana, 19. yüzyılda yaşamış bir müellifin eserine, erken dönem rivayetlerinin ispatında delil olarak başvurulması tarihsel açıdan anlamlı değildir. Hicri 3. ve 4. yüzyıllarda kaynaklarda sabitlenmiş rivayetler için ancak

¹⁹ Seyyid Muhammed Musavî, *Peşaver Geceleri*, 452-456, 463.

²⁰ Örneğin bk. Seyyid Muhammed Musavî, *Peşaver Geceleri*, 484.

²¹ Geniş bilgi için bk. Mehmet Reşit Özbalkıç, “İbn Ebü'l-Hadîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 19 (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 463-466.

bu dönemden önce yazılan eserler kaynak gösterilebilir. Aslında yazarın kendisinin de bunun farkında olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim yazar, bir yerde 3./9. yüzyılda yaşamış olan Câhız'ı (ö. 255/868) kaynak göstererek, onun "Ehl-i Beyt'in fazileti hakkında tartışmanın gereksiz olduğu" yönünde açık bir itirafta bulunduğunu iddia etmektedir. Ancak bu ifadenin Câhız'ın hangi eserinde, hangi bağlamda ve sayfada yer aldığına dair herhangi bir açıklama sunulmamaktadır. Kaldı ki bu sözün gerçekten Câhız'a ait olduğu kabul edilse bile, söz konusu iddiaların delillendirilmesi açısından yeterli bir zemin oluşturmadığı açıktır.

Eserde dikkat çeken bir diğer önemli husus ise düzmece olduğu her haliyle belli olan bazı senaryoların icat edilmiş olmasıdır. Örneğin kitapta Seyyid Muhammed Musevî'nin, yani yazarın tartışmada öne sürdüğü deliller, Sünnilerin sözcüsü olarak muhatap aldığı Hafız Muhammed Reşid tarafından sık sık onaylanmış gibi gösterilmektedir. Onaylamadığı yerlerde yönelttiği itirazlar ise tam da kendisine alan açacak şekilde, pek kayda değer olmayan basit sorular şeklinde sunulmaktadır. Mesela bir oturumda Şeyh'in kendisine "bir yerde tüm insanlara sövmenin haram olduğunu buyurdunuz; şimdi de Nuh ve Lut'un hanımlarının, eşlerine hainlik ettiklerini beyan ediyorsunuz, bu nasıl olur?"²² şeklinde bir soru sorduğunu ifade etmektedir. Tabi ki yazar, bu durumda muhatapı olan Şeyh'in kasıtlı olarak çarpıtma yaptığını ifade edecek ve kolaylıkla kendisini üste çıkartacaktır.

Görüldüğü gibi, kendisine sorulduğunu iddia ettiği soru oldukça basit ve kolayca cevaplanabilir düzeydedir. Oysa Şîlik eleştirisi geleneğinde, Şîi iddialara karşı başta Mu'tezili Cahız olmak üzere pek çok âlimin yönelttiği birtakım önemli sorular yer almaktadır. Bunlar arasında özellikle Hz. Ali'nin ilk üç halifeyle olan ilişkileri ve imametinin devamının gerçekliği gibi hususlar bir hayli dikkat çekicidir. Kitapta, büyük Sünnî âlim olarak tanıtılan Hafız Muhammed Reşid'in bu tarz nitelikli sorular yöneltmemiş olmasını anlamak biraz zor olsa gerektir. Ayrıca, Musevî'nin Sünni kaynak olarak gösterdiği kişilerle ilgili bir değerlendirme yapmaması da sorgulanması gereken başka bir husustur.

Musevî'nin münazaralarda kendisine yöneltildiğini belirttiği soruların bir kısmı da, doğal olarak, fikhî meselelere ilişkindir. Bu soruların da genellikle kolaylıkla cevaplanabilecek ve yazarın kendisini rahatça ifade edebileceği şekilde formüle edilmiş olması manidardır. Örneğin bir yerde Kerbelâ toprağına secde etmelerinin sebebi sorulmaktadır. Yazar bu soruyu "secdenin toprak üzerine yapılması gerektiği" üzerinden gayet meşru bir gerekçeyle cevaplamaktadır. Hâlbuki bu tür tartışmalarda soruların çoğunlukla muhatapı zor durumda bırakmak veya köşeye sıkıştırmak amacıyla yöneltildiği bilinmektedir. Oysa burada, yazarın sorulduğunu iddia ettiği

²² Seyyid Muhammed Musavî, *Peşaver Geceleri*, 554.

sorular incelendiğinde, muhataba kendini ifade etme ve hatta üstünlük kurma imkânı tanındığı görülmektedir.

Yine yazarın, “bazı fıkhi meselelerle ilgili kendilerine eleştiriler yöneltildiğini, halbuki Sünnî alimlerden bir kısmının iğrenç derecede fetvalarının Sünniler tarafından görmezlikten gelindiğini”²³ ifade etmesi de pek gerçekçi gözükmemektedir. Zira tarihte Sünnî ulemanın bizzat kendi içerisinde yaptığı birtakım fikrî tartışmaların zaman zaman çatışmaya bile dönüştüğü kaynaklarda kayıtlıdır. Özellikle Şafiiler ile Hanbeliler, zaman zaman da Hanefiler arasında büyük gerginlikler yaşandığı bilinmektedir. Ancak bunların yazar tarafından pek dikkate alınmadığı veya fark edilmediği anlaşılmaktadır. Halbuki yazar Muhammed Musevî, yukarıdaki ifadeleri yerine, “Sünnî geleneğin, Şîîliğin bir muhalif hareket olarak öne çıkıp temel hedef hâline gelmesiyle birlikte kendi iç tartışmalarını ikinci plana ittiği veya görmezden geldiği” şeklinde bir tespit yapmış olsaydı belki daha isabetli olacaktı.

Eserde dikkat çeken bir diğer husus; Hz. Ali, Fatima, Ehli Beyt vb. etrafında gündeme getirilen iddiaların, daha çok onların masumiyeti üzerinden ispat edilmeye çalışılmış olmasıdır. Dolayısıyla bu rivayetlerin onların ismetine inanmayanlar açısından bir değeri ve tutarlılığı olmayacaktır. Örneğin “Fatıma (a.s) Allahu Teâlâ’nın temizliğine hükmettiği bir insandır; asla iftirada bulunmaz, yalan söylemez ve bundan dolayı da hâkim onun aleyhine hükmetmez”²⁴ şeklindeki ifadeyi ele alalım. Her şeyden önce Hz. Fâtıma da nihayetinde bir insandır ve insan olmanın tabii bir sonucu olarak hatadan tamamen münezzeh kabul edilemez. Bir hâkimin onun aleyhine hüküm vermeyeceği yönündeki yaklaşımın da hukukî açıdan geçerli bir dayanağı bulunmamaktadır. Kaldı ki, böyle bir ayrıcalığın Hz. Fâtıma tarafından dahi tasvip edileceği söylenemez.

Eserde ele alınan konulardan diğer biri de “Fedek arazisinin Hz. Fâtıma’nın çocuklarına verilmemesi” meselesidir. Ancak kanaatimizce bu meselenin, tarihsel bağlamından kopararak günümüze kadar bir tartışma konusu olarak taşınmasını isabetli bulmak güçtür. Hz. Fâtıma, söz konusu arazinin mülkiyetini talep etmiş olabilir; ne var ki, bu arazinin ailenin şahsî mal varlığıyla edinilmiş özel bir mülk olmadığı da göz önünde bulundurulmalıdır. Kitapta bu mesele, büyük ölçüde duygusal bir çerçevede ele alınmakta ve konu, Hz. Peygamber’in kızına yönelik sistematik bir haksızlık üzerinden aktarılmaktadır. Nitekim bu başlığın tartışıldığı münazara oturumu da, klasik tartışma biçimlerinden farklı olarak yoğun bir duygusal vurgu eşliğinde ve dramatik bir biçimde şu şekilde sonlandırılmıştır: “Bu toplantıda hepimiz,

²³ Seyyid Muhammed Musavî, *Peşaver Geceleri*, 689.

²⁴ Seyyid Muhammed Musavî, *Peşaver Geceleri*, 544.

özellikle de Hafız Bey hümgür hümgür ağlıyor, bağışlanma diliyorduk. O geceden itibaren artık konuşmadı. Mantıklı delillerimiz o insafli alimi derinden etkilemişti. Son gecede manen şîî olarak bizden ayrıldı. Oturum bir çeyrek saat öyle sessiz, hüznü dolu bir halde kaldı. Çay ikram ettiler, ama hiç kimse içmedi. Sabah namazına yakın toplantı sona erdi.”²⁵

Yazar, olayın devamında, “dokuzuncu oturumda Nevvab Abdulkayyum Han, Gulam İmameyn Mevla Abdulahad Gulam Haydar Han ve Seyyid Ahmed Alişah adındaki Sünnilerin kendi yanına gelerek, tüm bu izahattan sonra gerçeği anladıklarını, şîîliği kabul edip geçmişlerinden teberri ettiklerini”²⁶ ifade ederek senaryonun sonuna doğru yaklaşmıştır.

Yukarıda aktarılanların, özellikle de son kısımda ifade edilenlerin kurguya dayandığı oldukça açıktır. Herhangi bir mezhebe mensup bir âlimin öyle birkaç tartışma sonucunda fikrini tamamen değiştirmesi, hele de bunun imamet gibi siyasi ve itikadî bir meselede olması pek olası bir durum değildir. Ayrıca, tartışmalar sırasında Ebû Hanîfe’ye yönelik bazı ithamlar da söz konusu olmuştu. Ona eleştirilerin yöneltildiği bir ortamda, onun taraftarlarının bu duruma kayıtsız kalarak müzakerelere tepkisiz biçimde devam etmesi ne kadar gerçekçi olabilir? Kaldı ki söz konusu eleştiriler, bütünüyle hatalı bir bilgiye dayanıyorsa bu durum daha da problematik hâle gelmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla burada yazar, büyük çoğunluğun Hanefî olduğu bir bölgede Ebu Hanîfe’ye nispet edilen garip bir fetvayı gündeme getirerek onu gözden düşürmeye çalışmaktadır. Söz konusu olan mesele, yolcunun su bulamadığı durumda nebizle gusül ve abdest alabileceği şeklinde bir fetvaya dayanır. Aslında bu fetva, kısmi yönüyle öğrencisi İmam Muhammed’in *el-Asl* isimli eserinde de nakledilmiştir. Fakat daha sonra da bunun olmayacağını da ifade ettiği başka görüşü aktarılmıştır.²⁷

Bu hususun burada gündeme getirilmesinin anlamı bir yana, daha önemli bir sorun ise Ebû Hanîfe’ye atfedilen söz konusu fetvanın, Fahreddin er-Râzî’ye dayandırılmasıdır.²⁸ Bilindiği üzere, Fahreddin er-Razi (ö. 606/1209) Şafîi mezhebine mensuptur. Onun yaşadığı dönemde Şâfiîler ile Hanefîler arasında kayda değer mezhebî tartışmalar yaşanmaktaydı. Bu bağlamda, onun Ebû Hanîfe’ye yönelik böyle bir iddiaya yer vermesi, mezhepler arası rekabet ortamı çerçevesinde değerlendirilmelidir.

²⁵ Seyyid Muhammed Musavî, *Peşaver Geceleri*, 550.

²⁶ Seyyid Muhammed Musavî, *Peşaver Geceleri*, 551.

²⁷ Bu konuyla ilgili bkz. Soner Duman, “Ebu Hanifenin İctihadlarındaki Değişim”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 457.

²⁸ Seyyid Muhammed Musavî, *Peşaver Geceleri*, 679.

Burada üzerinde durulması gereken diğer önemli bir husus ise, olayın gerçek olup olmadığı bir yana, münazalar sonucunda Şîî görüşleri kabul ettiğini iddia ettiği söz konusu âlimlerin ilmî derecelerinin ne olduğu veya Sünni Hanefiliği ne kadar temsil ettikleri meselesidir.

Kitapta en fazla vurgulanan husus, tabiatıyla, Hz. Ali ve imamların imameti konusudur. Ancak medrese öğrencilerinin ve Müslüman toplumların geleceğinde etkili olacak bireylerin zihinlerini hâlâ bu tür tarihsel ve mezhebî meselelerle meşgul etmenin günümüz açısından ne tür bir fayda sağlayacağı tartışmaya açıktır. Söz konusu konu tarihsel olarak kapanmış, doğrudan tarafları ve onların halefleri günümüzde artık kalmamıştır. Kaldı ki, Şîî İsnâaşerî inancının benimsemiş olduğu imamet kurumu da kanaatimizce fiilen sona ermiş durumdadır; zira Şîî İsnâaşerîlik'te, gaybette olduğu kabul edilen On İkinci İmam'ın ancak kıyamete yakın bir zamanda geri döneceğine inanılmakta, dolayısıyla imamet, şu an için aktif bir liderlik yapısından ziyade, beklenen bir kurtarıcı inancına dayalı olarak varlığını sürdürmektedir. Bu nedenle günümüzde Şîî İsnâaşerî topluluklar, masum kabul edilmeyen otoriteler tarafından yönetilmekte olup, bu durumun uzun vadede de değişmeyeceği yönündeki kanaat, kendi düşünce çevrelerinde de büyük ölçüde kabul görmektedir.²⁹

Kitabın bir yerinde yazar, günümüzün gelişmiş teleskop teknolojileriyle dahi ulaşılamayan uzaya dair bilgilerin, Hz. Ali tarafından herhangi bir araç kullanılmaksızın aktarıldığını ileri sürmektedir.³⁰ Ancak burada belirtilen bilgilerin neler olduğu ve bu bilgilerin kime aktarıldığına dair herhangi bir açıklama sunmamaktadır. Ayrıca, Hz. Ali'nin hiçbir soruya "bilmiyorum" demediğini ve gayba dair öyle çok bilgi verdiğini iddia etmektedir; ki bunların aktarılması durumunda sabaha kadar vaktin yetmeyeceğini söylemektedir.

Kitapta bu meseleler yüzlerce sayfa anlatılmış olmasına rağmen yazar bununla da yetinmemiş, imamet meselesiyle ilgili iddialarını kitabın sonuna geniş bir ek bölüm ilave ederek tekrar özetlemeye çalışmıştır. Eserin son bölümlerinde, kitabı muhataplarına üstün gelmek amacıyla kaleme almadığını ve onları düşman olarak görmediğini ifade etmiştir. Ancak aynı zamanda, tartıştığı kişilerin Hâricîler ve Nâsibîlerin etkisi altında kaldığını ileri sürmüş ve bu kişileri bu etkiden kurtarmayı amaçladığını belirtmiştir.³¹

²⁹ Cemil Hakyemez, "Şîa'da Beklenen Kurtarıcı İnancı ve Günümüzdeki Yansımaları", *Beklenen Kurtarıcı İnancı*, (İstanbul: Kuramer Yayınları 2017), 89-114.

³⁰ Seyyid Muhammed Musavî, *Peşaver Geceleri*, 740-741.

³¹ Seyyid Muhammed Musavî, *Peşaver Geceleri*, 771.

Asında sadece bu ifadeler bile yazarın tutumunda belli bir çelişki izlenimi uyandırmaktadır. Yukarıda da ifade edildiği üzere, bu tarz eserlerin İslâm kültürüne belirli katkılar sunduğu inkâr edilemez. Bununla birlikte, bazı yazarların kendi mezhebî meşruiyetlerini ve delillerinin geçerliliğini, kurguya dayalı tartışma ortamları aracılığıyla temellendirmeye çalışması, çoğu zaman sadece kendi müntesipleri nezdinde ikna edici olabilir. Bu durum, kanaatimizce, hem ilgili geleneğin takipçilerine karşı bir haksızlık teşkil etmekte hem de rakip mezhepler açısından ters yönde bir kanaat oluşmasına neden olabilmektedir. Nihayetinde, herhangi bir düşünceye karşı inanç geliştirebilmenin ön koşulu güvenilirliktir. Buna karşın kurguya dayalı anlatımlar üzerinden yürütülen tartışmalar, henüz başlangıç aşamasında ikna ediciliğini yitirme riski taşır. Oysa sağlıklı tartışmaların ve bilimsel anlamda verimli sonuçlar doğuracak çalışmaların gerçekçi ve sağlam bir zemine dayanması gerekmektedir.

Bu bağlamda eserde, Hz. Ali ve diğer imamların gayba dair haberler verdiği konu edinen çok sayıda rivayet aktarılmaktadır. Benzer nitelikteki rivayetlerin kısmen Sünnî kaynaklarda da yer aldığı bilinmektedir. Ancak dikkat çeken asıl husus, bu tür rivayetlerde, gerek eserlerin telif edildiği dönemden sonraya dair gerekse günümüzle ilgili olaylara ilişkin açık ve somut bilgiler veya kehanetler bulunmamasıdır. Nitekim kitapta aktarılan bir rivayette Hz. Ali'nin, kendisinden sonra yönetime Muâviye'nin geçeceği ve onun niteliklerini ayrıntılı bir şekilde sıraladığı ifade edilmektedir.³² Ancak bu rivayetin yer aldığı ilk kaynakta, Hz. Ali'nin, günümüzdeki yöneticilere dair herhangi bir bilgi vermemesi oldukça manidardır. Yani rivayeti ilk olarak aktaran kaynağın yazarı, söz konusu rivayeti kendi bildiği geçmişi üzerinden kurgulamış gözükmektedir. Musevî'nin kitabında veya benzeri çalışmalarda var olan bu tür boşluklar, rivayetin tarihsel bağlamı ve güvenilirliği açısından önemli soru işaretleri doğurmaktadır.

Kitapla ilgili dikkat çeken diğer bir husus da onun yayınlanması meselesidir. *Şebhâ-yi Pîşâver (Peşaver Geceleri)*, tartışmanın gerçekleştiği bildirilen şehir olan Peşaver'de değil, Tahran'da yayınlanmıştır. Ayrıca dili de kuzey batı sınırının dili olan Urduca veya Peştuca değil, İran'ın dili olan Farsçadır. İddia edilen tartışma sırasında Peşaver'de veya Hindistan'ın geri kalanında Farsça bir gazete olması pek olası gözükmemektedir. Söz konusu dönemde Hindistan'da Farsça, medya dili olarak değil, daha çok edebî ve nostaljik bir ifade aracı olarak, özellikle de romantik şairlerin ilham aldığı dil olarak kullanılmaktaydı. Musevî'nin ise Hindistan'ı sadece ziyaret etmiş bir kişi olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Urduca ya da Peştuca gibi yerel dilleri bilme ihtimali oldukça düşüktür. Bu durumda, yazarın bilmediği bir dilde yayımlanan

³² Seyyid Muhammed Musavî, *Peşaver Geceleri*, 729.

gazete haberlerini kitabında nasıl aktardığı sorusu, eğer metin tarihî bir tartışmanın doğrudan kaydı olarak kabul edilirse, açıklanmaya muhtaç bir gizem olarak kalmaktadır. Öte yandan, eserin kurgusal bir anlatım tekniğiyle kaleme alındığını varsaymak, bu durumu çok daha makul, tutarlı ve mantıklı bir çerçevede açıklama imkânı sunmakta ve söz konusu “gizem”i ortadan kaldırmaktadır.³³

Sonuç

Sonuç olarak ifade edersek, yazarın “değil bir oturumda, hatta ömrüm boyunca bile çelişkili konuşmamın imkânı yoktur... Enbiya, özellikle de Hatemu'l-Enbiya'nın mektebinde yetişenler asla çelişki sergilemezler”³⁴ gibi ifadeler kullanması aslında yazarın zihinsel yapısını ve din anlayışını büyük ölçüde özetlemektedir. İçeriğinde bir beşere atfedilmesi güç denebilecek derecede aşırı iddialar barındıran bu eserin, en azından belirli bölümlerinin kurgusal nitelikte olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim eserin yaklaşım tarzı, Safevîler döneminde kaleme alınan ve Sünnî karşıtlığı ekseninde kurgulanan *Hüsniye* adlı kitabı ve temsili anlatımı hatırlatmaktadır. Yazarın, Sünnî ulemayla bu toplantıları yapmış olduğuna dair kendi ifadeleri dışında sağlam bir belgenin olduğu hem kendisi hem de taraftarları tarafından henüz ispatlanamamıştır. Yani kitabın konusunu oluşturan olayların bir senaryo ürünü olduğu kanaati bir hayli güçlüdür. Kitapta Sünnî kaynak olarak tanıtılan yazarların ve eserlerinin mezhebî kimlikleri hususunda da ciddi çarpıtmaların yapıldığı görülmektedir.

Şîî İmâmiyye geleneğine ait bazı dinî müesseselerde adeta temel bir kaynak olarak kabul edilmesine rağmen, çok sayıda soru işareti barındıran bu tür bir eserin ne İsnâaşerî Şîî topluluklara ne de genel anlamda Müslümanlara gerçek bir katkı sağlamayacağı kanaatimizce açıktır. Yazarın, Ahmed Emîn, Kâsımî, Muhammed Sâbit, Kürt Ali ve Musa Cârullah gibi isimlerin Şîîliğe yönelik eleştirilerine cevap verme amacıyla böyle bir çalışmaya girişmiş olması da eserin ilmî meşruiyetini tek başına sağlayamamaktadır. Müslümanlar arası ilişkilerin, kurgusal anlatımlardan ziyade, sahih kaynaklara ve tarihsel gerçekliğe dayanan bir zemin üzerinde sürdürülmesi, İslâm dünyasının geleceği açısından daha yapıcı ve faydalı olacaktır.

³³ “Peshawar Nights - The Art of Fictional Narration A Response to Peshawar Nights”, (Erişim: 20 Şubat 2025).

³⁴ Seyyid Muhammed Musavî, *Peşaver Geceleri*, 554.

Kaynakça

- Akkoyunlu, İsmail. *İbn Teymiyye'nin Şia'ya Reddiyesi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Amin, Wan Mohd Azam Bin Mohd. "The Influence of Shi'ism on the Malay Muslims of Malaysia Pengaruh Fahaman Shi'Ah Ke Atas Orang Islam Di Malaysia". *Journal of Islam in Asia* 17/4 (December 2020).
- Balamir, Figen. *Gelenek ve Modernlik Arasında Şiilik: Türkiye'de Kültürel ve Sosyal Tezahürler Üzerine Etnografik Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi, 2022.
- Bahabadi, Bibi Sadat Razi – Şirdil, Masume. "Rahberdha ve Rahgârha-yi Munazara Ba Hedef-i Difa' Ez Harîm-i Teşeyyü (Mütalaa Mûrdî Şebhâ-yi Pîşâver)". *Shi'a Pajoohi (Shiite Studies)* 2/8 (2016), 72-94.
- Çınar, Bayram. "Bağlamından Kopararak İdeolojik Bir Araca Dönüştürülmesi Örneği Olarak: "Menzile" Hadisi". *Turkish Academic Research Review*, 5/2 (2020), 219-244.
- Çınar, Bayram. "İdeolojik Bir Araç Olarak Hz. Peygamber'in Mirası "Fedek". *Academic Platform Journal of Islamic Researches*, 4/1 (2020), 44-59.
- Duman, Soner. "Ebu Hanifenin İctihadlarındaki Değişim". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (2012), 441-465.
- Feder, Rachel Kantz, "Fatima's Revolutionary Image in *Fadak fi al-Ta'rikh* (1955): The Inception of Muhammad Baqir al-Sadr's Activism". *British Journal of Middle Eastern Studies* 41/1 (2014), 79-96.
- Formichi, Chiara, "From Fluid Identities To Sectarian Labels: A Historical Investigation of Indonesia's Shi'i Communities". *Al-Jāmi'ah: Journal of Islamic Studies* 52/1 (2014), 101-126.
- Hakyemez, Cemil. "Şia'da Beklenen Kurtarıcı İnancı ve Günümüzdeki Yansımaları". *Beklenen Kurtarıcı İnancı*. 89-114. İstanbul: Kuramer Yayınları 2017.
- İbrahimoğlu, Yunus. *Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât ve Mu'tezilî Düşüncenin Savunusu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022.
- Musavî, Seyyid Muhammed. *Peşaver Geceleri (Şebhâ-yi Pîşâver): Şiilik-Sünnilik Üzerine Münazara*. Farsçadan çeviren: Komisyon. İstanbul: Kevser Yayınları, 2015.
- Onat, Hasan. "İran İslam Devrimi ve Şiilik". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları* 6/2 (Güz 2013), 223-256.
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit. "İbn Ebü'l-Hadîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 19: 463-466. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- "Peshawar Nights - The Art of Fictional Narration A Response to Peshawar Nights", Erişim: 20 Şubat 2025. <https://www.islamawareness.net/Deviant/Shia/peshawar.html>

Secûdî, Muhammed Bakır, *Reddî Ber Kitab-ı Şebhâ-yı Pîşaver*, Aban 1436 h Erişim: 18 Şubat 2025 <https://ebnhusseini.com/wp-content/uploads/2022/04/roozhaye-pishavar-pdf.pdf>

Sifil, Ebubekir. *İstanbul Celseleri-1: Şia'nın Peşâver Geceleri İsimli Kitabına Reddiye*. İstanbul: Rihle Kitap, 2018.

Toru, Ümit. *Olgu ile Kurgu Arasında Eş'arî Geleneğin Şiîlik Algısı*. Ankara: Astana Yayınları, 2020.

Üçok, Nuran. *Erken Dönem Mu'tezile- İmâmiyye Etkileşimi (Başlangıçtan Şeyh Sadûk'un Ölümüne Kadar)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi. 2022.

Yurtalan, Betül. *Mezhep ve Siyaset: Abbâsî-Fâtımî Çekişmesinin Sünnîliğe Etkileri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024.